

Grenzkultur

Immaterieel cultureel erfgoed in de 21e eeuw

Ruimte, taal, ambacht & festiviteiten

De verbondenheid van het immaterieel cultureel erfgoed in de Duitse en Nederlandse regio's Drenthe, Emsland & Grafschaft Bentheim

www.grenscultuur.eu

provincie Drenthe

**Niedersächsisches Ministerium
für Bundes- und Europaangelegenheiten
und Regionale Entwicklung**

GRENS**CULTUUR**
GRENZ**KULTUR**

Een woord vooraf ...

Toen in 2017 de Emsländische Landschaft en het Emsland-museum Lingen op het idee kwamen om gezamenlijk een project te starten waarin het culturele erfgoed van de regio centraal zou staan, was nog niet te voorzien hoe dit project zich in de daaropvolgende jaren zou ontwikkelen. "Grenscultuur" was aanvankelijk bedoeld als een klein project dat zich vooral zou richten op de heemkundeverenigingen in het Emsland en het Grafschaft Bentheim, aangezien zij belangrijke partners bij de instandhouding van de regionale tradities en cultuur zijn.

Bij een grondiger onderzoek bleek echter al snel de uiteenlopende en ook grensoverschrijdende omvang van het cultureel erfgoed. De taal, het landschap, de levende tradities; er waren zoveel overeenkomsten tussen de regio's Emsland, Grafschaft Bentheim en Nederland dat een logisch gevolg was om het project uit te breiden tot buiten de landsgrenzen en er een Europees project van te maken. Dit sloot bovendien aan bij het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed, dat in 2018 werd gevierd met talrijke evenementen en projecten op het hele continent.

Door de provincie Drenthe en Kunst en Cultuur uit Assen werd ons projectteam aangevuld met twee competente Nederlandse partners die de voortgang en de uiteindelijke vormgeving van het project begeleiden.

Het was voor ons bijzonder belangrijk dat het project een breed publiek zou bereiken. De belangrijkste stap in het behoud van het cultureel erfgoed, vooral het immaterieel cultureel erfgoed, is namelijk de actieve deelname eraan. Om die reden hebben wij geprobeerd vanaf het begin zoveel mogelijk deelnemers erbij te betrekken. Dat wij daarin geslaagd zijn, blijkt uit de meer dan 30 deelprojecten van Grenscultuur, die hebben bijgedragen tot de vorming van een grensoverschrijdend cultuurnetwerk, wat voorheen niet bestond.

Het tweede aandachtspunt van het project was de verbinding van cultureel erfgoed met de moderne en hedendaagse cultuur. Daarom zochten wij naar samenwerkingsverbanden met een nieuwe kijk op culturele erfgoedthema's. Voorbeelden hiervan zijn onder meer het kunstwerk "Clemenswerther Flüsterer" van de Nederlandse kunstenaar Loes Heebink bij kasteel Clemenswerth en de Zomerslam bij het Zomerzinnenfestival in Dwingeloo.

Helaas heeft de Coronapandemie ook voor ons onvoorzienbare moeilijkheden veroorzaakt. Door alle beperkingen konden wij niet doorgaan zoals gepland. Toch wilden wij het project voortzetten en hebben wij nieuwe wegen en mogelijkheden gevonden om "Grenscultuur" te herzien en verder te ontwikkelen. Daarnaast hebben we ons netwerk digitaal kunnen voortzetten en uitbreiden.

Zo groeide "Grenscultuur" uit tot het uiteindelijke, veelomvattende project. Niet alleen in het aantal samenwerkingspartners, maar ook in financiële en administratieve omvang. Derhalve willen wij alle deelnemers en al het personeel aan beide zijden van de grens, die het project tot een succes hebben gemaakt, heel hartelijk bedanken. Bovenal willen wij de Eems-Dollard regio bedanken, die ons de financiering uit het Interreg-programma mogelijk heeft gemaakt en ons gedurende het hele project heeft gesteund.

Wij kijken ernaar uit onze grenzeloze samenwerking in de toekomst voort te zetten en gezamenlijk de cultuur in onze regio's verder te ontwikkelen.

De leden van de projectgroep

Cultuurnaobers in de provincie Drenthe

De provincie Drenthe heeft een vijftal directe burens, of in het Drents: naobers. Om de driehoekige provincie liggen de drie provincies Overijssel, Friesland en Groningen en twee landkreisen: Emsland en Grafschaft Bentheim. In geschiedenis, taal en cultuur zijn er evenveel overeenkomsten als verschillen in de regio. Misschien wel de meeste overeenkomsten zijn er met de Duitse burens in het Emsland, van oudsher vestigden de Hunebedbouwers uit de Trechterbekercultuur zich in een gebied dat ook Drenthe en het Emsland omvatte, het Nedersaksische taalgebied strekt zich uit over een gebied over alle landsgrenzen en ook onze oudjaarstradities beperken zich niet tot een geografisch gebied. In het project Grenzkultur-Grenscultuur hebben de naobers uit Drenthe, Emsland en Grafschaft Bentheim elkaar beter leren kennen.

Het cultuurbeleid van de provincie Drenthe is gericht op samenwerking met vele partners binnen en buiten de provincie: de twaalf Drentse gemeenten, de drie noordelijke provincies en projectpartners in de Eems-Dollard Regio. Ontplooiing van talent, toegankelijkheid van cultuur en kunsten met een bijzondere kwaliteit staan in ons cultuur-

beleid centraal. Daarvoor subsidieert de provincie veel culturele instellingen: musea, jeugdtheaters, bibliotheken en taalorganisaties, daarnaast worden er subsidies toegekend aan projecten die aansluiten bij de doelstellingen van het cultuurbeleid. Inwoners van Drenthe zijn trots op hun afkomst, taal en cultuur, het landschap is vaak eeuwenoud en verbonden aan de mensen die er wonen. Dat kenmerkt onze streek, en maakt de Drenten net zo uniek als de inwoners van het Emsland of de Grafschaft. Deze trots op afkomst, taal en cultuur maakt ons goede naobers.

Het project Grenzkultur-Grenscultuur was voor de provincie Drenthe een manier om de verbinding over te landsgrens te zoeken. Door elkaars tradities en gebruiken te leren kennen ontstaat meer begrip voor elkaar, en wordt de basis voor iedere verdere samenwerking op het gebied van cultuur, erfgoed, natuur, economie, mobiliteit steviger. Met een dertigtal projecten die zijn gebaseerd op onze tradities, taal en gebruiken brachten we immaterieel cultureel erfgoed in de regio extra onder de aandacht. De provincie blijft een goede naober en stimuleert samenwerkingsprojecten op het gebied van cultuur en erfgoed.

Emsländische Landschaft

Sinds de oprichting in 1979 ziet de Emsländische Landschaft e.V. zichzelf als een moderne culturele dienstverlener, voor de districten Emsland en het Grafschaft Bentheim, die actief bijdraagt aan de ontwikkeling en vormgeving van het culturele aanbod en erfgoed binnen deze regio. Als een van de 13 landschapsverenigingen in Nedersaksen is onze kerntaak de bevordering van regionaal culturele kunstenaars uit alle sectoren.

Daartoe hebben wij werkgroepen voor o.a. regionale geschiedenis en genealogie en zetten wij ons intensief in voor het bevorderen van

- het cultiveren van de Nederduitse taal
- muziek en muziekonderwijs
- theaterlessen door ondersteuning van de Lingener Theateracademie
- kinder- en jeugdcultuur
- het behoud en de vormgeving van natuurlandschap
- kunst en ambachten
- cultureel erfgoed

Door eigen projecten en samenwerking met diverse partners versterken wij de bovenregionale en internationale samenwerking in de culturele sector. Bovendien nemen wij een centrale positie in binnen het netwerk van culturele organisaties in het westen van Nedersaksen en daarbuiten, door thematische prioriteiten te stellen en zo de diversiteit van het regionale cultuuraanbod te verster-

ken. Wij bevorderen kunst en cultuur, cultuureducatie en regionaal gerelateerd onderzoek in al zijn facetten. Om deze taken te kunnen vervullen, bieden wij professionele en financiële ondersteuning aan culturele organisaties in de regio met behulp van geregionaliseerde cultuursubsidies van de deelstaat Nedersaksen. Wij streven naar een brede maatschappelijke deelname aan het veelzijdige culturele leven langs de Eems en de Vechte.

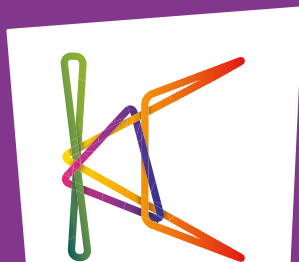
ken. Daarbij werken wij nauw samen met gemeenten en provincies alsook met lokale, regionale en internationale partners.

“Grenscultuur” is een uitstekend voorbeeld van deze samenwerking, die zonder de steun van talrijke partners niet mogelijk zou zijn geweest.

Stichting Kunst & Cultuur

Stichting Kunst & Cultuur (K&C) maakt zich sterk voor goed cultuuronderwijs op de scholen in Drenthe en Groningen en voor maximale cultuurparticipatie. Met onze projecten en evenementen stimuleren we zoveel mogelijk mensen om deel te nemen aan of kennis te maken met kunst, cultuur en erfgoed. Talentontwikkeling en deskundigheidsbevordering zijn onze speerpunten in de amateurkunsten, de professionele kunsten, het erfgoed en in het onderwijs. In het kader van onze provinciale opdracht Kunst in de Openbare Ruimte helpen we gemeenten en bedrijven met het realiseren van kunst op straat. Ook ondersteunen wij community art-projecten en organiseren wij activiteiten voor en met de creatieve industrie.

K&C is een expertisecentrum en projectorganisatie op het gebied van cultuureducatie, cultuurparticipatie, cultuurinnovatie en cultuurbeleid. Wij werken vanuit én met de kunsten om de culturele infrastructuur in Drenthe, Groningen en daarbuiten te versterken. Centraal hierbij staat het vooruit helpen van de ander, zowel inhoudelijk als organisatorisch. Onze medewerkers vervullen hun rol als adviseur, bemiddelaar en/of projectontwikkelaar vol passie en creativiteit. Samen leveren we kwalitatief hoogwaardige diensten en producten die bijdragen aan het realiseren van onze doelen.

KUNST &
CULTUUR

Stichting Kunst & Cultuur

Emslandmuseum Lingen

Emslandmuseum Lingen

Het Emslandmuseum Lingen is een stads- en streekmuseum met de nadruk op kunst, cultuur en geschiedenis. Het is gevestigd in twee historische gebouwen in het centrum van Lingen. Het museum werd in 1927 opgericht en wordt beheerd door het district Emsland, de stad Lingen (Eems) en 23 heemkundige verenigingen uit Zuid-Emsland, welke verenigd zijn in de vereniging "Emslandmuseum Lingen".

Het museum presenteert een hedendaagse permanente tentoonstelling over de geschiedenis van de stad en het land en exposeert kunst en antiek in een historische ambiance in het monumentale oude koetsiershuis uit 1728. In een expositieruimte worden regelmatig wisselende tentoonstellingen georganiseerd.

Hoogtepunten van de tentoonstelling zijn geschiedkundige voorwerpen zoals de troonschat van de Kivelings, de fabriek voor spoorwegen-reparatie van Lingen, kunstwerken uit de kerken van de regio en een omvangrijke verzameling joodse kunstvoorwerpen, Lingens zilver, werken van Emslandse kunstenaars en talrijke stukken over de burgerlijke en boerenlevensstijl van de voorgaande eeuwen. Het archief van het museum omvatte enkele honderden akten, dossiers en documenten. Bovendien is er een fotoarchief met ongeveer 150.000 historische en recentere foto's.

Vanwege de nauwe historische banden van Lingen met Nederland werkt het Emslandmuseum vaak samen met Nederlandse musea. Vaste partners zijn het museum 'Het Palthe Huis' in Oldenzaal, 'Het Stedelijk Museum' in Coevorden en het 'Museum Collectie Brands' in

Nieuw-Dordrecht, Emmen. Het belangrijke thema van de Hollandgangers verbindt Lingen met het Fries Landbouwmuseum en de Fryske Akademy in Leeuwarden, alsmede met vele Nederlandse archieven.

Het Emslandmuseum organiseert het hele jaar door rondleidingen, excursies, lezingen en museumeducatieprogramma's voor kinderen, jongeren en volwassenen.

Met verschillende partners worden museale projecten uitgevoerd met wisselende, maar voornamelijk historische thema's. Veel van deze projecten hebben een grensoverschrijdend karakter. Het museum werkt nauw samen met de Emsländische Landschaft en de heemkundige verenigingen.

Via de Emsländische Landschaft is het museum betrokken bij het bijscholingsnetwerk MUSEALOG en bij het geschiedenisnetwerk van de EDR, alsmede bij het EU-project Grenscultuur. Het werkt samen met vele musea in de regio via de Nedersaksische Museaverband.

Ook de museumblog www.emslandmuseum.de, het virtuele museumgedeelte op internet, is erg populair.

2021 werd het Emslandmuseum uitgebreid met een modern bijgebouw met sfeervolle evenementenzalen, waardoor het museum voor zijn bezoekers nog interessanter zal worden.

“De hele cultuur is één grote, eindeloze samenwerking”

(August Strindberg, 1849 – 1912)

Het idee voor “Grenscultuur” is ontstaan naar aanleiding van het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed 2018. De Emsländische Landschaft en haar projectpartners erkennen de kans om via een gezamenlijk project het publiek bewust te maken van het immaterieel cultureel erfgoed van de regio's Emsland, het Grafschaft Bentheim en de provincie Drenthe. Belanghebbenden uit Duitsland en Nederland hebben de krachten gebundeld in gezamenlijke werkgroepen om culturele erfgoedthema's in een grensoverschrijdend perspectief te ontwikkelen. De koppeling tussen traditie en moderniteit, de bekendmaking van immaterieel cultureel erfgoed en de ontwikkeling van gemeenschappelijke strategieën voor de toekomst bij het omgaan met cultureel erfgoed hebben vanaf het allereerste begin centraal gestaan in het project.

Door talrijke initiatieven van burgers, verenigingen en organisaties uit alle sectoren van het immaterieel cultureel erfgoed, zoals heemkundige verenigingen, theaters, musea, muziek- en douaneverenigingen, maar ook kunstenaars en musici erbij te betrekken, moest een laagdrempelige deelname voor zeer brede lagen van de bevolking mogelijk worden gemaakt. De resultaten van deze samenwerking werden in verschillende vormen aan een breed publiek voorgesteld in gezamenlijke evenementen en projecten.

De grensoverschrijdende aanpak van het project maakte het ook mogelijk een vergelijkende blik te werpen op de

wijze waarop over de nationale grenzen heen met cultureel erfgoed wordt omgegaan. Verschillen en overeenkomsten aan deze zijde en aan de andere zijde van nationale en regionale grenzen worden duidelijk en leiden tot een collectief onderzoek van de preservatie- en presentatiestrategieën van het cultureel erfgoed.

De aandacht voor immaterieel cultureel erfgoed houdt ook rekening met een ander aspect: de dreiging om vergeten te worden. De enige drager van immaterieel erfgoed is de mens. Als er een einde komt aan de levende overdracht van informatie en tradities, gaat immaterieel erfgoed onherroepelijk verloren. Daarom is het van essentieel belang manieren te vinden om de jongere generaties te inspireren met het cultureel erfgoed, zodat het bewaard kan blijven. Daarom speelt ook de verbinding van traditie met moderniteit, van verleden met heden en toekomst een beslissende rol binnen het project.

Door de duurzame netwerkvorming van afzonderlijke culturele initiatieven en organisaties via het project ontstaan en breiden reeds bestaande binationale samenwerkingsverbanden zich uit. Hierdoor wordt de samenwerking van de deelnemers op de lange termijn geïntensiveerd en bevorderd. Vooral in de plattelandsregio's van het projectgebied wordt zo het grote potentieel van culturele samenwerking versterkt en wordt de rol van culturele uitwisseling in het dagelijks leven benadrukt.

Grenscultuur - Immaterieel cultureel erfgoed in de 21e eeuw

GrenzKultur

Immaterieel cultureel erfgoed in de 21e eeuw

Partner

Emsländische Landschaft

K&C Drenthe Provincie Drenthe

Emslandmuseum Lingen

4

Duits-Nederlands
netwerk

Deelprojecten

met regionale musea,
kunstenaars, scholen,
verenigingen, theatergroepen,
enz.

>30

Thema's

Ruimte

Taal

Festivals

Ambacht

4

multimediale

Installatie

1

Doelstellingen

Over de grens heen
Ontmoetingen
Netwerken
Cultuureel erfgoed
behouden
en vormgeven
deelname

5

Maanden van nauwe

samenwerking

Mei 2018 - juni 2021

37

Niedersächsisches Ministerium
für Bundes- und Europaangelegenheiten
und Regionale Entwicklung

provincie Drenthe

Cultuur, regio en cultureel erfgoed

Drenthe, het Emsland en de Grafschaft – tja, waar te beginnen met zulke oude burenen? Het beste is 75 jaar geleden, aan het eind van de tweede wereldoorlog. De Nederlanders waren bevrijd en de Duitsers waren verslagen. Maar puur van buitenaf gezien zag het er aan deze kant en aan de andere kant van de grens hetzelfde uit. In Niedergrafschaft, Drenthe en het Emsland moesten de geallieerde troepen in het voorjaar van 1945 moeizaam zoeken naar solide wegen door het onbegaanbare gebied als zij niet in de venen wilden wegzakken. Tegenwoordig zouden ze naar een beschermd natuurgebied moeten gaan voordat ze in het veen wegzakken - en dat is verboden.

In die tijd was de regio aan beide zijden van de grens nog uitsluitend plattelandsgebied en nauwelijks ontwikkeld. De weinige steden waren klein en industrieel onderontwikkeld. Grotere industriële ondernemingen bestonden slechts incidenteel.

De culturele activiteiten van de bevolking werden nog steeds bepaald door regionale- en traditionele gebruiken. Vele daarvan waren eeuwenoud en leken in de hele regio sterk op elkaar. Met name omdat de mensen gemeenschappelijke achtergronden en een lange gedeelde geschiedenis hadden. Dit hield stand totdat de natiestaten in de 19e eeuw steeds meer verdeeldheid zaaiden.

De meeste mensen hier woonden in kleine dorpen, en kinderen gingen vaak naar enkelklassige dorpsscholen. Het leven werd vooral bepaald door de status van de familie, en onderwijskansen waren schaars. Slechts weinig jongeren hebben een hogere opleiding afgemaakt, en degenen die studeerden namen meestal voorgoed afscheid van de streek. Gekwalificeerde banen waren schaars, en zelfs ma-

tig betaalde banen kregen te maken met een groot aantal sollicitanten. Veel jongeren trokken naar de grote steden. Na 1945 kon geen enkel land in Midden-Europa zich dergelijke regio's veroorloven. Zodoende begon in Noord-Nederland, alsook in de regio Emsland, de systematische ontsluiting en ontwikkeling van randgebieden op het platteland in al zijn facetten.

Als men de verhouding tussen de Nederlanders en de Nedersaksen in de eerste naoorlogse decennia vergelijkt met de Euregio of de Euregio Rijn-Maas in Noordrijn-Westfalen, dan waren de contacten hier lange tijd terughoudend. Een nadere beschouwing van de Grafschaft Bentheim als onderdeel van de Euregio toont de reden daarvan: waar stedelijke en ontwikkelde gebieden elkaar aan de grens ontmoetten, was het duidelijk gemakkelijker om grensoverschrijdend te handelen dan in een landelijk-agrarisch gebied. Hier waren de mensen niet alleen eeuwenlang gescheiden geweest door het veen als natuurlijke barrière, maar ook de wrok over de Duitse bezetting kwam hier samen met de woede over de onteigening van de landeigenaren door de Nederlanders. Zulke (ver)houdingen maakten contacten leggen moeilijk.

Het heeft tientallen jaren geduurd voordat Drenthe, Emsland en de Grafschaft nader tot elkaar kwamen. En deze decennia werden gekenmerkt door snelle economische, culturele en mentale veranderingen aan beide zijden van de grens. Het Emslandplan had hier een bijna spreekwoordelijk effect. Ook in Drenthe was de structuurverandering al in de jaren zestig zo duidelijk dat hele boerendorpen onder speciale bescherming werden geplaatst om hun traditionele manier van leven te kunnen doorgeven aan toekomstige generaties.

De verwezenlijkingen van de moderne beschaving bereikten spoedig het laatste veendorp in het Emsland, het laatste heidegebied in Niedergrafschaft en het laatste esdorp op de Hondsrug in Drenthe. De massamedia en de wereld van de massaconsumptie hebben de regionale kenmerken snel gelijkgeschakeld. De centralisatie van scholen, gemeenten en andere diensten heeft veel lokale structuren overbodig gemaakt.

De vooruitgang en de welvaart die in de jaren vijftig en zestig hun intrede deden op het platteland van Noord-Nederland en West-Nedersaksen, zijn al vaak beschreven en leken voor tijdgenoten een wonder. Deze positieve welvaartsontwikkeling zette zich in de daaropvolgende decennia voort met een sterke dynamiek in een geleidelijke industrialisering van het tot dan toe overwegend landbouwgebied. Dit bracht geld in de particuliere en overheidskassen en maakte veel dingen mogelijk waarvan de voorgaande generaties niet eens hadden durven dromen: nieuwe scholen en onderwijsvoorzieningen, sportaccommodaties en zwembaden, bibliotheken, theaters en concertzalen, musea en kunstverenigingen. De nieuwe industriële centra ontwikkelden niet alleen een vrijetijds- en cultureel aanbod die de vergelijking met andere regio's in Midden-Europa kon doorstaan.

Binnen twee tot drie generaties zijn de levensomstandigheden en de vooruitzichten volledig veranderd. Het dorpse en kleine stadsleven, gekenmerkt door een traditionele cultuur, heeft plaatsgemaakt voor een stedelijke levenswijze die weinig verschilt van andere regio's. Dit omvat ook de behoefte aan cultuur in al haar facetten, van klassieke concerten tot rap en van boerentheaters tot moderne toneelhuizen.

In veel gevallen is het traditionele en het regionale terzijde geschoven. Aanvankelijk werden deze weinig gerespecteerd en werd er weinig aandacht aan besteed, maar met het toenemende verlies werden zij meer en meer als een gemis ervaren. De "volkscultuurgolf" in de jaren zeventig was een eerste tegenreactie, die niet in de laatste plaats werd aangewakkerd door de gemeentelijke gebiedshervormingen. Talloze afgevaardigden uit kleine, voorheen onafhankelijke gemeenten, zochten een nieuw lokaal werkterrein en vonden dat vaak in de lokale geschiedenis en cultuur.

In de jaren tachtig is een begin gemaakt de culturele sector te professionaliseren. Het spectrum varieerde van cultuurbureaus en -kantoren tot de voltijdse bezetting van musea en kunstverenigingen, theaterinstellingen en culturele centra, zelfs tot op het platteland. Vaak werden en worden de professionals ondersteund door vrijwilligers die er letterlijk cultureel basiswerk uitvoeren.

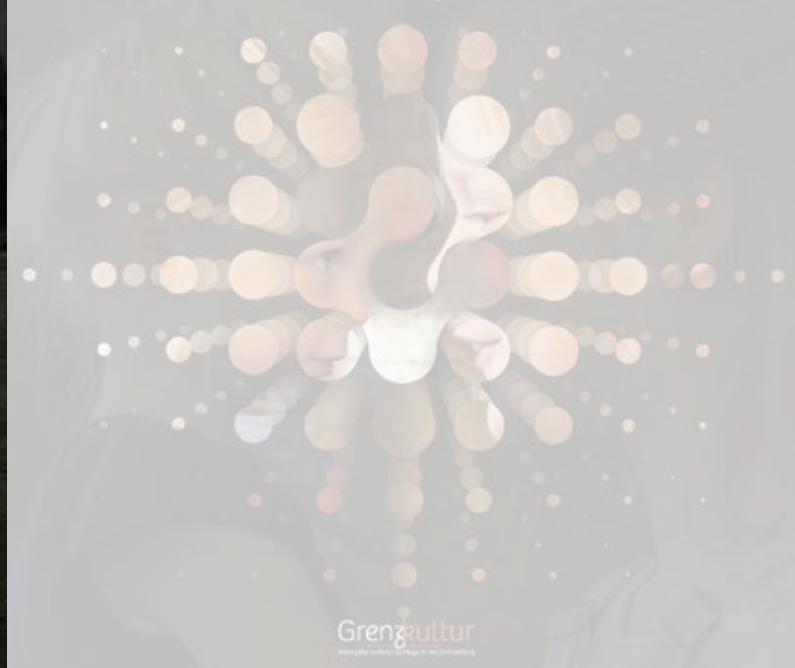
Drenthe, het Grafschaft en het Emsland hebben weinig culturele rijksinstellingen en belangrijke architectonische en artistieke monumenten. Het cultureel werelderfgoed is elders. Maar met de toegenomen aandacht voor immaterieel cultureel erfgoed zijn de vele vaardigheden en kennis van de in verval geraakte traditionele landelijk-agrarische levenswijze weer in de belangstelling komen te staan. En dat gelukkig aan beide zijden van de grens.

ruimte raum

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the EU territory

taal sprache

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the EU territory

feiern vieren

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the EU territory

ambacht handwerk

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the EU territory

De traditie van vestingsteden

Vestingsteden bestonden in de vroegmoderne tijd op veel plaatsen, maar vooral in de grensstreken: Coevorden en Bourttange, Lingen en Meppen zijn typische voorbeelden. De achtergrond van hun ontwikkeling was een technische en militaire innovatie: het buskruit. Zelfs de hoogste muren boden geen bescherming meer; kastelen en steden moesten zich verschansen achter hoge wallen en brede grachten. Er ontstond een nieuw type stad: de vestingstad. De kenmerken ervan waren de nauwe co-existent van militairen en burgers in een beperkte maar beschermde ruimte. De burgers konden goede zakendoen door de troepen te bevoorraden, maar zij konden ook alles verliezen door beschietingen, roofovervallen en plunderingen. Het waren onzekere tijden.

Aan de hand van de vestingsteden Coevorden en Lingen werd getoond hoe het dagelijks leven van de burgers 400 jaar geleden in een vestingstad was en welke tradities daaruit zijn voortgekomen: Bijvoorbeeld geometrische stadsplattegronden met straatnamen als Burgstrasse, Castellstrasse, Pulverturm of Am Wall in Lingen, Singel, Kasteel, Dwenger en Arsenaal in Coevorden. Zij houden

de herinnering aan het vestingtijdperk levend, evenals de overblijfselen van de grachten en wallen, poorten en militaire gebouwen. Zo is het Stedelijk Museum Coevorden zelf gevestigd in het voormalige arsenaalgebouw van de vesting en markeert het Emslandmuseum Lingen met zijn locatie de oude kasteelpoort van de stad.

Sommige verenigingen vinden hun oorsprong of tradities terug in de vestingstijd, zoals de Lingener Kivelinge met hun driejaarlijkse "Bürgersöhne-Aufzug" (een grote optocht ter ere van de burgerzonen), het grootste historische festival in Noordwest-Duitsland en nu ook door de UNESCO erkend als immaterieel cultureel erfgoed. In Coevorden wordt dit geëvenaard door de Garnizoensdagen met zijn hedendaagse re-enactment. Deze evenementen trekken niet alleen talloze bezoekers, maar wekken ook het bewustzijn van de vele betrokken vrijwilligers voor de bijzondere geschiedenis van hun stad.

De tentoonstelling toonde voorbeelden van al deze aspecten en maakte duidelijk hoe de traditie van de vesting historie niet alleen de geschiedenis, maar ook het heden van de inwoners van deze steden vormgeeft.

Stedelijk Museum Coevorden
(29 september 2018 t/m 31 maart 2019)

Emslandmuseum Lingen
(17 februari 2019 t/m 13 oktober 2019)

FORUM Sögel e.V. | Norg/Noordenveld

“Wij in Europa” – FORUM Sögel viert Europa Festival

“Wij in Europa” was het motto van de organisatoren van het grote Europafestival op 3 juni 2018. Waarom juist dit thema? Het was om erop te wijzen dat het niet om “grote politiek” ging, maar om de mensen, hun cultuur en hun gewoonten aan beide zijden van de grens. Het zijn per slot van rekening de mensen die de Europese gedachte tot leven brengen. “Grenscultuur” heeft de grensoverschrijdende culturele uitwisseling gestimuleerd, waarbij de gemeenschappelijke geschiedenis van beide regio’s op een levendige en vrolijke manier werd gepresenteerd.

Het festival werd gepland en voorbereid door de leden van FORUM Sögel e.V. samen met bevriende leden van de Nederlandse partnergemeenschap Norg/Noordenveld. Wat volgde was een kleurrijk, gevarieerd programma vol plezier met leuke spelletjes en muziek, maar ook uitgebreide informatie over het Emsland en de provincie Drenthe. Een reeks culinaire specialiteiten uit beide regio’s maakte het programma compleet. Een van de hoogtepunten van het evenement was ongetwijfeld de herhaling van een sportieve match met kennis- en vaardigheidsspelletjes die al in 1988 was gespeeld ter gelegenheid van het TV-programma “ZDF-Tandem”. De organisatoren waren erin geslaagd om na 30 jaar weer dezelfde line-up van teams bijeen te brengen. In tegenstelling tot toen, won dit keer het team van Sögel met een krappe voorsprong. Het mandolineorkest uit Norg en de Sögeler Kolpingkapelle zorgden voor de muzikale omlijsting.

In totaal hebben zo’n 500 gasten, waarvan 100 uit Nederland, op verschillende manieren ervaren “wat ons verbindt”.

Stichting Heemkunde Messingen e.V.

“Fastabende – wij steunen elkaar”

Dit was het thema waarmee de heemkundige vereniging van Messingen deelnam aan “Grenscultuur”.

Fastabend is eerder een ruimtelijk begrip en is met name aan de Duitse kant belangrijk. De bewoners van naburige boerderijen voelen zich van oudsher met elkaar verbonden. Tijdens deze avonden voelen helpen zij elkaar, vieren zij samen, maar staan ook klaar wanneer bijv. onderhoud gepleegd moet worden. Zes of acht en maximaal 40 huizen kunnen dan een Fastabend vormen, geleid door de gekozen Fastabend vader. Gemeenschapszin is nog steeds een vanzelfsprekendheid en van tijd tot tijd wordt er een Fastabend gevierd.

De 'Fastabende' zijn waarschijnlijk de oudste sociale voorziening en elementaire zekerheid die in Duitsland bestaat. Het woord “Fastabend” komt niet van het bekende woord “vasten”, het komt van het Nederduitse “vaste” en betekent “verbondenheid”. In het verleden was het absoluut noodzakelijk om in een gestructureerde buurtcirkel te leven en te werken om complexere taken te kunnen oplossen. Zo hebben de Fastabende zich tot in onze tijd staande kunnen houden en vervullen zij nog steeds belangrijke taken, zich aanpassend aan de veranderende omstandigheden van alledag. Tot de taken van de Fastabende behoren o.a. de voorbereiding van huwelijken en begrafenissen, onderlinge steun bij branden of stormen en ook de uitvoering van traditionele gebruiken gedurende het jaar.

Elke Fastabend heeft zijn eigen statuten. De heemkundige vereniging Messingen heeft deze vastgelegd, zowel de oudere (van zo ver mogelijk terug in de tijd), als die die nu gelden. Bovendien zijn er in elke Fastabend bijzonderheden, die ontstaan door nieuwe omstandigheden en die nieuwe tradities worden. Op 26 oktober 2019 werd onze tentoonstelling “Fastabende – wij steunen elkaar!” geopend met een volksfeestachtig evenement waaraan alle Messinger Fastabende actief deelnamen.

Heemkundige vereniging van Uelsen e.V.

400e geboortedag van Johan Nieuhof

Johan Nieuhof was de zoon van de burgemeester van Uelsen en is vooral bekend als een Nederlandse wereldreiziger en pionier van zijn tijd. Ter gelegenheid van zijn 400ste verjaardag heeft de heemkundige vereniging Uelsen een reeks evenementen ter ere van hem georganiseerd.

De serie omvatte een lezing door een familie-onderzoeker over "Wie was Johan Nieuhof", alsmede een tentoonstelling door de leerlingen van de middelbare school in Uelsen. Verder was er een openbare tentoonstelling van zijn historische geschriften en tekeningen en een kunst- en ambachtsmarkt, die ook aan Johann Nieuhof was gewijd.

Het project werd uitgevoerd in samenwerking met "Huis te Breckelenkamp".

Forum Jooden Christen

Joods Gebedshuis Freren

Samen met het Forum Jooden-Christen Altkreis Lingen e.V. heeft Grenscultuur in het gebedshuis in Freren een permanente tentoonstelling over de geschiedenis van het joodse leven aldaar ingericht. Het werd geopend op Herdenkingsdag voor de Holocaust 2019. Op 14 panelen schetst de tentoonstelling een beeld van de joodse geschiedenis en cultuur in Freren en omstreken.

De joodse geschiedenis en traditie in de grensstreek is ook nu nog op veel plaatsen tastbaar, zoals in de synagoge in Coevorden of op de talrijke joodse begraafplaatsen.

In gesprekken met vertegenwoordigers van de synagogen in Coevorden en Groningen zijn contacten gelegd en is gesproken over de gezamenlijke omgang met het joodse erfgoed in de grensstreek.

Heemkundige vereniging Neuenhaus e.V. |
Huus van de Taol

Karl Sauvagerd tentoonstelling

In de herfst van 2017 heeft de heemkundige vereniging, ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan, een tentoonstelling ingericht over Neuenhauser Karl Sauvagerd, die in het jaar van de oprichting overleed. De tentoonstelling "De Tied blif Baas" over de dichter in het oude stadhuis Neuenhaus toonde verschillende werken en informatie over het leven van de inwoner van het Grafschaft en belichtte zijn veelzijdige activiteiten. Hij was onder meer een groot kenner van de regionale plantenwereld en daarom was een deel van de tentoonstelling ook gewijd aan zijn grote belangstelling voor geneeskrachtige kruiden. Hij was ook actief lid en voorzitter van de Grafschafter Heimatverein, een promotor van het Nederlands, een dichter en schrijver van boeken.

De tentoonstelling werd druk bezocht en ook zijn dochter Berta Radicke was blij dat het werk van haar vader bewaard was gebleven.

"De Kivellinge" – optocht van burgerzonen

Museum- en kostuumproject "De klederdracht van de Kivelingen – kleding als uitdrukking van status, aanzien en traditie".

Om de drie jaar, met Pinksteren, wordt in de historische marktstad de optocht van de 'burgerzonen' uit de 16e eeuw opgevoerd. Uiteraard wordt erop toegezien dat de deelnemers in authentieke klederdracht rondlopen. Daartoe heeft de vereniging enkele jaren geleden een eigen klederdrachtfonds gefinancierd, dat geleidelijk werd verbeterd en uitgebreid. Voor het festival van 2020 heeft de vereniging haar zinnen gezet op de kostuums van de kapiteins en de officieren en besloten nieuwe kostuums te laten ontwerpen en produceren door een naaister. "Grenscultuur" heeft drie nieuwe kapiteinskostuums gefinancierd, waarvan de productie vergezeld ging van video- en fotodocumentatie. Daarnaast is er een historische herwaardering, presentatie en tentoonstelling gemaakt in het plaatselijk Emsland Museum, welke op 24 november 2019 werd geopend.

De Lingener Kivelingen en het Kivelingsfeest zijn in 2019 op de officiële Duitse lijst van immaterieel cultureel erfgoed opgenomen.

Kunstschule Zinnober

Kunstworkshop

In de herfst en winter van 2018 vonden in Papenburg vier verschillende kunstworkshops plaats. Het waren intergenerationale workshops waarin gewerkt werd met traditioneel belangrijke materialen uit de regio.

De cursussen "Mooije nääie Belder mit Sand ut dat Emsland un van annerwor(her)", het werken met zand en aarde in verschillende kleuren, en "Dwaallichtjes- Kerst in 't veen en heide" alsmede "Van zaadje tot sculptuur – figuursnijwerk uit witveen" gaven een interessante, artistieke kijk op de traditionele materialen van de regio.

Leentjebuur

Grensgebied

Leentjebuur biedt een nieuwe kijk op het landschap in de grensstreek, met name de veen- en heidegebieden. De schilder Cor Sonke en de dichter en schrijver Peter Veen bundelden hun visie op de natuur. De twee zochten ook contact met de mensen in de streek en met hun verhalen, om deze in hun kunst te laten doorklinken. Hun ontmoetingen werden vastgelegd in woord en beeld. Het resultaat is een tentoonstelling die schilderkunst, film, fotografie en teksten combineert en de bezoeker meeneemt op een reis door de regio. De tentoonstelling "Grensgebied" was van 8 augustus t/m 4 oktober 2019 te zien in het CBK Emmen.

Het hoogtepunt was een gezamenlijke tentoonstelling met Jan Pötter en de Nederlandse kunstenaars, waarbij het perspectief van de jonge schilder uit Grafschaft Bentheim op het veen en het landschap werd getoond en vergeleken met de werken van de Nederlanders.

Slot Clemenswerth

Maria-Hemelvaart-mis

Jaarlijks wordt op 15 augustus, of de daaropvolgende zondag bij slot Clemenswerth de Maria-Hemelvaart-mis gehouden. De geschiedenis van de mis gaat terug tot halverwege de 18e eeuw: op 15 augustus 1741 werd de kapel van het slot gewijd aan Maria-Hemelvaart en aan Sint Hubertus, de patroonheilige van de jacht. In een plechtige processie werd de relikwie van de heilige Fructuosus in het altaar schrijn bijgezet.

De mis is daarmee een traditioneel onderdeel van het kerkelijk feestjaar in het Emsland en een identiteitsvormend ankerpunt van de regio en daarbuiten.

Heimatring Lorup

Tunscheeren

De traditie van het maken van Tunscheeren wordt al ongeveer 900 jaar regionaal doorgegeven.

In de dagen voor de Heilige Drie Koningen worden takken geschaafd tot houten krullen. Deze krullen vormen samen een bloemvormige structuur die aan een berkenstok wordt bevestigd en verder wordt versierd.

De kennis over het stap-voor-stap maken van tunscheers werd door de Heimatring Lorup in het plaatselijke Heuerhaus doorgegeven tijdens een evenement in januari 2019. Hier werd de meest populaire vorm van tunscheeren uit deze streek gemaakt. Deze werd, verankerd op een draagplank, versierd met gekleurd crêpepapier en voorzien van religieuze motieven.

Heemkundige vereniging Hoogstede-Arkel e.V.

Midwinterhoornblazers

De Midwinterhoornblazers van de Hoogsteder heemkundige vereniging hadden een grenscultuurproject samen met de fotoclub Licht und Schatten uit Bad Bentheim.

De Midwinterhoorn wordt altijd geblazen in de periode tussen de 1e advent en 6 januari, d.w.z. Driekoningen. De Midwinterhoorn is een zeer oud communicatieinstrument dat reeds door de Kelten werd geblazen. In die tijd werd het gebruikt om boze geesten te verdrijven. Daarna werd het door de christenen overgenomen om de geboorte van Christus aan te kondigen. De hoorns zijn ongeveer 120 cm tot 160 cm lang en worden gesneden van bomen die langs greppels of dijken groeiden, waardoor ze licht gebogen zijn. Elke hoorn heeft ook een ander geluid. Het wordt altijd apart geblazen, nooit samen. En omdat het een blaasinstrument is, zeggen we ook dat er op geblazen wordt, niet dat het bespeeld wordt zoals een muziekinstrument.

De hoorn werd ook gebruikt in oorlogstijd en in de naoorlogse periode om van boerderij tot boerderij te commu-

niceren, bijvoorbeeld wanneer hulp nodig was of gevaar dreigde door de soldaten.

Hier in de grensstreek, d.w.z. het Grafschaft Bentheim en de provincie Drenthe, werd het door enkele plaatselijke verenigingen en groepen in ere gehouden. In Nederland is er een "Stichting" voor het midwinterhoorn. Sommige groepen komen tijdens de adventsperiode op verschillende plaatsen en in verschillende gemeenten bijeen om op een hoorn te blazen. Elk jaar op de 4e advent vindt de "enige echte Drenthse midwinterhoornwandeling" plaats. Ongeveer 30 fanfares komen samen tijdens deze wandeling, tezamen zo'n 150 blazers. Het evenement wordt bijgewoond door soms wel 10.000 mensen, afhankelijk van het weer.

De fotoclub maakte schaduwfoto's met lange belichting. Het idee achter het project was om een oude traditie in een ander, modern licht te plaatsen. De foto's zijn genomen op 5 december 2018 in Hoogstede tijdens de bijeenkomst van enkele groepen.

Stedelijk Museum Coevorden

Receptenboek “Ijzerkoeken – grensoverschrijdende recepten”

Het wordt weer koud en dat betekent dat we in december en januari weer gaan bakken! Ijzerkoeken welteverstaan. Een traditie die zowel in Nederland als Duitsland geliefd is. Om deze traditie aan te moedigen en u kennis te laten maken met “recepten van over de grens”, is er een tweetalige receptenboek samengesteld. In het boek “Ijzerkoeken: grensoverschrijdende recepten” vindt u recepten uit Drenthe, Bentheim en Emsland. Stedelijk Museum Coevorden, Heimatverein Grafschaft Bentheim en Emslandmuseum Lingen hebben de “bakkershoofden” bij elkaar gestoken om op zoek te gaan naar historische, hedendaagse en nieuw bedachte recepten. Het afgelopen jaar hebben bewoners van Zuid-Oost Drenthe, Emsland en Grafschaft Bentheim recepten voor het maken van ijzerkoeken ingestuurd. Een selectie van de ingezonden recepten is opgenomen in het boek.

Het is opvallend dat er veel recepten van buiten de provinciegrens zijn verstuurd. Zelfs een Coevordenaar, die in North-Carolina is neergestreken, heeft gereageerd. Nog een bijzondere inzending is het recept voor ijzerkoeken voor honden. De beste vriend van de mens mag meegenieten van deze traditie. Ook zijn er professionals betrokken bij dit project. Een Nederlandse en Duitse chef hebben speciaal voor deze uitgave een nieuw recept gemaakt. Dit zijn Roderik Seubers van Restaurant de Gaffel in Valthe en Manuel Ribeiro van Casa Manuel in Nordhorn.

Daarnaast zijn Stedelijk Museum in Coevorden, Emslandmuseum Lingen en Heimatverein Grafschaft Bentheim op zoek gegaan naar historische recepten en is de geschiedenis omtrent deze lokale nieuwjaarstraditie uiteengezet in het boek.

Museum Collectie Brands
Slot Clemenswerth
Emslandmuseum Lingen

Reiskoffer voor scholen

Voor het vakantieseizoen 2019 presenteerden het Museum Collectie Brands in Emmen-Nieuw-Dordrecht, het Emslandmuseum Lingen en het Museum Schloss Clemenswerth uit het Emsland en de provincie Drenthe op 15 juli 2019 hun 'internationale reiskoffer'. De koffer bevat duplicaten van speciale tentoonstellingen van de musea die ter beschikking kunnen worden gesteld aan scholen en andere geïnteresseerde groepen. De tentoongestelde voorwerpen worden aangevuld met een brochure en werkbladen, waardoor de koffer ook als lesmateriaal kan worden gebruikt. De expositiestukken in de koffer tonen de culturele geschiedenis en het leven van vroeger in de regio, aan beide zijden van de grens.

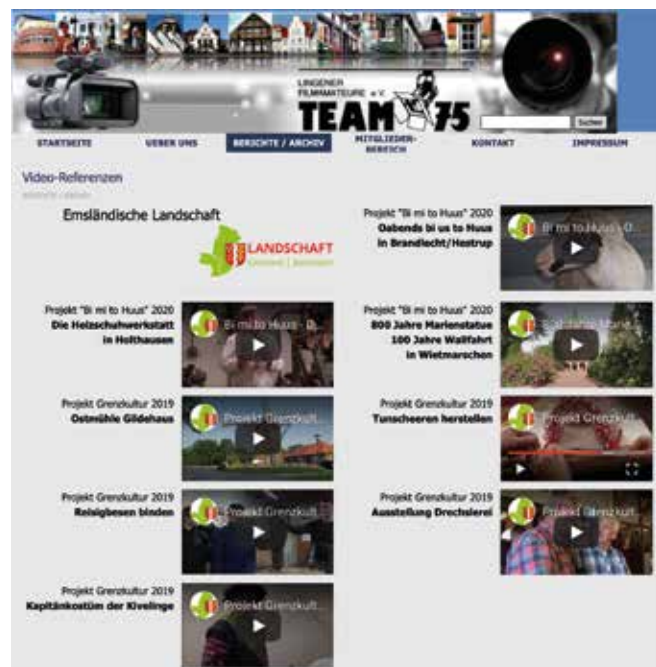

Filmamateurs TEAM 75 e.V.

Traditie in beeld en geluid

De Lingense filmamateurs TEAM 75 e.V., begeleiden verschillende deelprojecten van "Grenscultuur". Tussen 1977 en 1988 waren zij met hun filmcamera's al op pad in het zuidelijke Emsland en maakten opnamen in Super-8 formaat. De oude filmdocumenten over de gebruiken in het Emsland bevinden zich in hun archief. Dit archief is nu uitgebreid met nieuw beeldmateriaal. Het is bijzonder interessant om de oude opnames te vergelijken met de hedendaagse tradities.

De filmamateurs documenteerden onder meer het maken van de Tunscheeren in Lorup en de productie van de nieuwe officierskostuums voor de Lingense Kivelingen. Een aantal van hun opnamen is te zien op het YouTube-kanaal van de Emsländischen Landschaft.

Muziekensembles

Maximaal minimaal

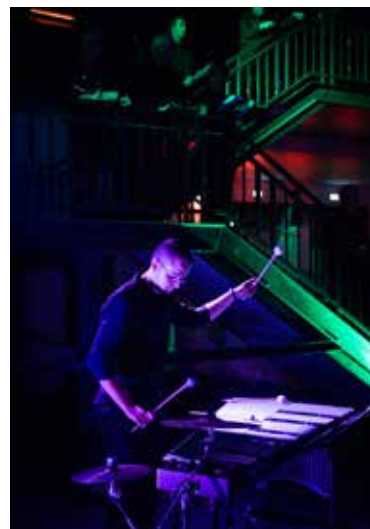
Ensembles uit de regio Papenburg en Nederland kwamen eind september 2019 in de Alte Kesselschmiede samen tot een grenzeloos groot klanklichaam. Onder leiding van de jonge dirigent Gregor A. Mayrhofer brachten de Nedersaksische muziekdagen het stuk "In C" van Terry Riley op het toneel - minimale muziek met maximale bezetting.

Waar vroeger de stoomketels voor de schepen van de Meyer Werft werden gesmeed, vond, in zijn industrieel geruwde decor, een van de hoogtepunten van de Muziekdagen 2019 plaats: Amateurensembles uit de regio Papenburg, geselecteerde formaties van studenten uit Münster en de Nederlandse grensstreek namen bezit van de Alte Kesselschmiede.

Gregor A. Mayrhofer, momenteel beurs houder van de Berlijnse Filharmonie en nu al een van de interessantste componisten van zijn generatie, leidde de repetitie van

dit meesterwerk. Het wordt beschouwd als de eerste grote prestatie van Minimal Music. David Harrington van het legendarische Kronos Quartet zei ooit dat "In C" een bepaald "idee van leven, van samen muziek maken en van gemeenschap overbrengt: het is zo eenvoudig en toch zo diepzinnig, het klinkt altijd goed en toch elke keer weer anders".

"In C" is ver in de popmuziek en de verdere ontwikkeling van de hedendaagse klassieke muziek doorgedrongen. Zonder vaste ritmische coördinatie doorlopen de musici 53 genummerde passages, met een gelijkmatige impuls en de toon C als het tonale centrum, dat emotionele steun en stabiliteit biedt. Noch de muzikale bezetting, noch de lengte van een optreden zijn vooraf bepaald – het artistieke succes hangt af van de groepsdynamiek van de deelnemers. "Grenscultuur" heeft het project gesteund in het kader van een levende grensoverschrijdende cultuur.

ruimte raum

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

taal sprache

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

feiern vieren

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

ambacht handwerk

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

ZOMMERSLAM

Op en rond de brink van Dwingeloo werd op 22 juni 2019 literatuur- en muziekfestival Zomerzinnen gehouden. In het Koetshuis tegenover de kerk hadden de Emsländische Landschaft en het Huus van de Taol een prachtige ruimte voor hun gezamenlijke project Zomerslam.

Deze Drents-Duitse poetry slam werd door artiesten, jong en oud, aan beide kanten van de grens uitgevoerd.

Literatuurfestival Zomerzinnen had dit jaar als thema 'Over de grens'. een grensoverschrijdende poetry slam werd hier naadloos ingepast. De naam Zomerslam past binnen de taal aan beide kanten van de landsgrens: Sommer (D) en Zummer/Zommer (DR).

Winnares Rahel Bahic

Drie goede slammers gingen op deze zomermiddag de strijd met elkaar aan.

Na drie rondes ontving Rahel Bahic de Golden Siepel uit handen van Jan Germs en een cheque uit handen van Birgit Baumann. De Zomerslam was een geslaagde middag, waar streektaal en (pop)cultuur van beide kanten van de grens samenkwamen. De samenwerking tussen de Emsländische Landschaft en het Huus van de Taol biedt kansen voor de toekomst.

"Iemandsland"

Muziektheaterstuk "DE GRUP"

Vanaf de tweede helft van 2018 ontwikkelde het Nederlands – Duitse muziektheaterensemble "Iemandsland" het stuk 'de Grup', rondom acteur Erik Hartefeld, dramaturg en regisseur Carmen Schilstra en de twee songwriters Bert Hadders uit Groningen en Otto Groote uit Bremen. De repetities zijn in de nazomer van 2018 begonnen.

Inhoudelijk is het verhaal gebaseerd op het leven van de twee grootvaders van Hadders en Groote. De verhalen van twee families worden verteld in zang en scènes in de context van de historische gebeurtenissen aan het einde van de 19e en in de 20e eeuw.

Het project had bij de voorbereiding al grote belangstelling gekend in de Platduitse kringen in Duitsland. Begin december 2018 werd het toneelstuk aan het publiek voorgesteld. Bij de in totaal twaalf voorstellingen in de noordelijke grensstreek van Nederland en Duitsland hebben de bezoekers de theateravonden met veel enthousiasme bijgewoond. Het ensemble kreeg dikwijls staande ovaties na afloop. Ook de commentaren in de media via radio, televisie, kranten en op social media in Nederland en Duitsland waren voortdurend positief. De Nederlandse radio- en televisiezender RTV Noord wijdde in het najaar van 2019 zelfs een twee uur durend radioprogramma aan het stuk en het theatergezelschap. Er waren ook talrijke, aanhoudend positieve recensies in diverse dagbladen en online platforms.

Achteraf gezien kan het project worden omschreven als een uiterst geslaagd onderdeel van het grensoverschrijdende culturele (samen)werk(en) van "Grenscultuur".

Theaterwerkplaats Anloo

One-act festival “De Speulkoel”

Aan het one-act festival “De Speulkoel” in Anloo, een jaarlijkse openlucht theaterontmoeting, namen in 2018 naast theatergroepen uit Drenthe, ook De “Möllenspöllers” uit Laar deel. Het contact met Theaterwerkplaats Anloo kwam tot stand via de Grenscultuur-netwerkbijeenkomsten. Het Platduitse theatergezelschap speelde in 2019 ook weer op het one-act festival. De groepen voeren ofwel een one-act play van ongeveer 20 minuten op, ofwel verschillende korte sketches. In ieder geval was het publiek enthousiast over de spelers uit het buurland en ook de taal vormde geen enkele belemmering.

In 2019 deden ook “Platt Up Zack” mee. De improvisatietheatergroep nam het publiek en de Nederlandse organisatoren mee in hun act en zorgde voor veel applaus met hun geweldige optreden.

Wij hopen dat deze samenwerking de aanzet kan zijn tot nog veel meer grensoverschrijdende projecten op het gebied van amateurtoneel.

Stichting Rondom Magnus

“Platt up Zack” Wisseltheater

“Platt up Zack” uit het Grafschaft Bentheim is al jaren een autoriteit op het gebied van dialect- en vooral improvisatietheater. Via “Grenscultuur” werd een verbinding gelegd met de Stichting Rondom Magnus uit Anloo, wat leidde tot een theateruitwisseling met “De Speulkoel”, die in de zomermaanden optreden op een klein openlucht podium. Door de uitwisseling werden overeenkomsten gevonden, zowel in het theater als in de taal en werden wederzijdse taal- en cultuuraspecten beter begrepen. Op 22 juni 2019 traden beide groepen samen op tijdens een klein theaterfestival in Anloo. De twee groepen hebben nog steeds contact met elkaar en streven naar een herhaling, ook buiten “Grenscultuur” om.

Heemkundige vereniging Neuenhaus e.V.

Heemkundeavond 650ste verjaardag viering

Van 25 t/m 30 september 2019 vierde de stad Neuenhaus haar 650-jarig bestaan met een week vol muziek, een seniorenmiddag, festiviteiten, kerkdiensten en toespraken. De opening op woensdag werd georganiseerd door de Heimatfreunde Neuenhaus e.V., die een grote heemkundeavond organiseerde.

Onder de gasten bevonden zich presentator en Platduits-spreker Yared Dibaba en de band 'Schlickrutscher'. Er waren ook andere lokale muzikoptredens, waaronder een optreden van de band 'De Tied blif Baas' over het leven en werk van de Neuen-

hausense dichter Karl Sauvergerd. Ook lokale en folkloriegroepen uit Nederland waren te gast.

ruimte raum

Grenzkultur
Integrating Cultural Heritage in the EU territory

taal sprache

Grenzkultur
Integrating Cultural Heritage in the EU territory

feiern vieren

Grenzkultur
Integrating Cultural Heritage in the EU territory

ambacht handwerk

Grenzkultur
Integrating Cultural Heritage in the EU territory

Gemeente Rhede

Rheder Markt

De Rheder Markt is een volksfeest dat gebaseerd is op een oude jaarlijkse runder- en paardenmarkt. De traditionele markt wordt bezocht door handelaren uit de Grafschaft, het Emsland en Nederland. De gemeente Rhede wilde graag de eeuwenoude geschiedenis van de markt en de connecties met soortgelijke markten in de regio documenteren en daarmee de geschiedkundige ontwikkeling en de relatie met soortgelijke markten in de regio en daarbuiten laten zien en op basis daarvan die relaties verder ontwikkelen.

"Grenscultuur" ondersteunde dit project door de geschiedenis van de markt te documenteren en stelde zich voor het eerst voor aan het publiek op de Rheder Markt 2018.

Heemkundige vereniging Lohne e.V. |
Museum Collectie Brands

De gebruiken bij het sterven en de dood

Het levenseinde wordt geassocieerd met een grote verscheidenheid aan tradities, gebruiken en rituelen. Op 17 november 2019 heeft de Heemkundevereniging Lohne in samenwerking met het Museum Collectie Brands een tentoonstelling over het onderwerp "de dood en rouwen" geopend, waarin gebruiken en tradities uit het verleden en heden werden getoond. De tentoongestelde voorwerpen varieerden van kledingstukken en condoleancekaarten tot verschillende begrafenisstradities uit de loop van de tijd. Het doel was de overeenkomsten en verschillen in de begrafenis cultuur van Nederland en het Emsland te tonen. Hierdoor werd men ervan bewust en werd de uitwisseling over immaterieel cultureel erfgoed bevorderd.

Heemkundige vereniging Esterwegen e.V.

“Dei Hochtietsgesellschaft“

Op de eerste heemkundeavond van 09.11.1985 voerde de heemkundevereniging Esterwegen een modeshow op met historische kleding. De voorstelling werd in de daaropvolgende jaren voortdurend uitgebreid door de inzameling of de vervaardiging van nog meer kledingstukken. Daartoe behoorde ook een originele bruidsjurk van rond 1900. Na verloop van tijd ontwikkelden de initiële modeshows zich tot een zelfstandige groep: “Dei Hochtietsgesellschaft”.

Dit genootschap, een groep van 20-25 personen, bestaat uit het bruidspaar, de getuigen, de ouders van de bruid, ooms en tantes met kinderen, de pastoor met huisvrouw, de Hochtietsnöger, de buren en de huwelijksmuzikanten. Door de reenactment van traditionele bruiloften dragen zij bij aan de levendige herinnering en het behoud van dit immaterieel cultureel erfgoed. “Grenscultuur” heeft de vereniging ondersteund bij het maken van filmmateriaal om hun werk te documenteren.

Al jaren is deze bruiloftsvereniging tot ver buiten de grenzen van Esterwegen en de Hümmling bekend. Er waren optredens op de Nedersaksische dag in Meppen, bij het 250-jarig bestaan van kasteel Clemenswerth, de EXPO 2000 Hannover, de Historische Markt in Bad Essen en nog veel meer.

Kattenknüppelverein Schapen e.V. |
Heemkundige vereniging Schapen e.V.

Tentoonstelling “Kattenknüppeln”

Eens per jaar wordt in Schapen het Kattenknüppelfest gevierd. Het is een traditie die zijn oorsprong vindt in een circa 400 jaar oud dorpsverhaal. Een smokkelaar doet alsof er wilde katten in de kisten zitten waarin hij ham over de grens wil smokkelen, en dat zij eruit springen zodra het deksel wordt geopend. De smokkelaar wordt voorzichtig en stopt de derde keer zelfs echt een kat in de kist. De douanier opent de kist en de kat springt eruit. Hij en enkele boeren van de omliggende boerderijen moeten proberen de kat weer te vangen.

Tegenwoordig is het feest een soort carnaval en de leden vermommen zich met maskers van bepaalde personages en gaan twee weken voor carnavalsmaandag van deur tot deur om de bewoners uit te nodigen mee te vieren.

Dit werd in augustus 2019 tentoongesteld tijdens een expositie in het Heimathaus in Schapen en gaf zo een kijkje in de geschiedenis van het dorp, met name voor geïnteresseerden en mensen die naar het dorp toe zijn verhuisd.

Typische gebruiken tussen herfst en lente

"De oogst is binnen. De kermissen zijn voorbij. De kleurrijke tijd van de herfst breekt aan. De wind waait de bladeren van de bomen waarna de takken kaal naar de hemel wijzen. De rust keert terug, het leven verplaatst zich binnenshuis. Dit is ook de tijd waarin vele aloude gebruiken het verloop van het jaar begeleiden".

De Heemkunde- en Burgervereniging Aschendorf en de Heemkundevereniging Herbrum zijn samen met kinderen en jongeren op zoek gegaan naar sporen van deze tradities in de parochie Aschendorf. Het resultaat is een gedetailleerde documentatie van het geleefde culturele erfgoed dat van het "donkere" seizoen iets heel bijzonders maakt.

Vanaf Sint-Maarten, via de adventsperiode tot Kerstmis en ten slotte over de jaarwisseling tot Pasen, begeleiden talrijke gebruiken en tradities de mensen en geven zij hen een oriëntatie en steun. Daartoe behoren bijvoorbeeld de lampionnoptocht op Sint-Maarten, het blazen op de midwinterhoorns, het maken van palmpaasstokken en het "Goede Vrijdag-kleppen". *(In Duitsland ook wel "stille feestdag" genoemd i.v.m. in alle rust herdenken van het lijden van Jezus Christus. Ook de kerkklokken mogen dan niet luiden. Om de burgers toch attent te maken op de mis, worden (vaak) kinderen de straat op gestuurd om te kleppen en te ratelen met een houten geluidsinstrument)*

Festival GrondToon 20|22 in 282 woorden

Met het GrondToon Festival werden in de gemeente Borger-Odoorn mooie plekjes weer herontdekt. Met deze insteek sloot het festival aan bij het culturele langetermijndoel van de provincie, namelijk: "Het verhaal van Drenthe", een project gericht op de (laagdrempelige) verbinding tussen cultuur en landschap.

Al in 2017 had het GrondToon festival geëxperimenteerd met het vertellen van dit verhaal tijdens een proeffestival in het dorp Bronneger. De nadruk van het verhaal lag op de verbinding van water, spoorwegen en straten, als ook de daarmee verbonden ambachten. Deze ervaringen vormden de basis voor het project GrondToon 20|22.

Voor GrondToon 20 werd de productie "Waterwerk" uitgevoerd. De nadruk lag op de geschiedenis van het Buijn-Schoonoord kanaal en de sluis in Borger. Daarover hadden wij mooie, boeiende en betekenisvolle verhalen verzameld en uitgewerkt. Deze verhalen brachten vervlogen herinneringen weer tot leven en spraken tot de verbeelding van het brede publiek.

Tijdens de volgende projectfase hebben enthousiaste amateuracteurs deze verhalen nog verder uitgewerkt, onder leiding van de jonge regisseur Sander Roux. Vervolgens werden deze verhalen verfilmd. Deze film vormde de basis voor de multimediale live-voorstelling "Waterwerk"; een "stomme" film die werd aangevuld met een verhalenverteller en korte theatrale momenten.

De musici van het Veenkoloniaal Symfonie Orkest hielpen bij het vinden van de geschikte filmmuziek en voerden de muziekstukken ook op tijdens de theatervoorstelling. Alle betrokkenen (acteurs en musici) waren amateurs en echte liefhebbers in de ware zin van het woord. Het productieteam van GrondToon 2017 vormde opnieuw de basis van het project.

Naast "Grenscultuur" werkten ook de gemeente Borger-Odoorn, de provincie Drenthe en het burgerinitiatief Borger/Ees mee aan de totstandkoming van het GrondToon festival. Verder was er sprake van de financiële inzet van de lokale Rabobank Borger en overige donaties.

ruimte raum

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

taal sprache

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

feiern vieren

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

ambacht handwerk

Grenzkultur
Integrating cultural heritage in the 21st century

Papenbörger Hus e.V.

Tentoonstelling “De noodlottige reis van de Johanna”

Beladen met 10.000 zakken suiker vertrok de Papenburgse driemastschoener Johanna in 1890 onder leiding van kapitein Hermann Meinders en zijn zevenkoppige bemanning naar Melbourne. Ze werden tijdens de reis vergezeld door de vrouw van de kapitein, Margaretha Meinders, en hun 5-jarige dochter Susanna. Een paar dagen na vertrek werd de bemanning ziek door geelzucht. Vier bemanningsleden kwamen om. Alleen Margaretha Meinders en haar dochter bleven de ziekte bespaard. Zij nam als vanzelfsprekend de ziekenzorg over, nam het stuurwiel over en navigeerde het schip.

De noodlottige reis van de Johanna werd door de vereniging Papenbörger Hus e.V. in het kader van “Grenscultuur” onder de loep genomen. Er werd onderzoek gedaan naar feiten en achtergrondinformatie en tenslotte werd de reis in een binnen- en buitententoonstelling aan het publiek gepresenteerd. Hiervoor werden in totaal 15 informatieborden gemaakt, die in de vorm van een scheepsboeg in het openluchtmuseum Von-Velen-Anlage in Papenburg geplaatst zijn.

In de binnen-expositie werden stukken tentoongesteld die rechtstreeks verband hielden met de reis, zoals

bijvoorbeeld de Bijbel die Margaretha Meinders tijdens de reis bij zich droeg en waaruit de zieke zeelieden werden voorgelezen. Er waren ook voorwerpen te zien zoals het logboek van de matroos Hermann Plock, navigatieapparatuur, positielampen, enz.

Naast de tentoonstelling werd een folder over “Het lot van de Johanna” uitgebracht. De inhoud van deze folder is geïntegreerd in een film over dit onderwerp. Deze film bevat ook enkele geluidsfragmenten die samen met de radiozender Ems-Vechte-Welle zijn opgenomen als geluidsreportage over dit onderwerp. De film is te zien via

You Tube – Dreimastschoener Johanna – of op de website van de vereniging Papenbörger Hus e.V. www.von-velen-anlage.de.

De tentoonstelling kon op grote belangstelling van het publiek rekenen. Niet alleen de inwoners van Papenburg, maar ook de bijna 20.000 bezoekers van de Von-Velen-Anlage in het zomerseizoen 2019 hebben de tentoonstelling met grote belangstelling bezocht.

Heemkundige vereniging Spelle e.V.

Bezembinderij

Oude ambachtelijke tradities zijn een belangrijk deel van ons cultureel erfgoed. Ze blijven voortbestaan doordat ze van generatie op generatie worden doorgegeven. Bezems maken van twijgjes is in onze regio een oude traditie. De Heemkundevereniging Spelle heeft samen met een groep jongeren deze vaardigheid in een korte film vastgelegd om deze levend te houden. Van het verzamelen van de twijgen tot het knippen ervan en het binden van de bezems. Deze groep jongeren hebben alle stappen doorlopen en een mooie bijdrage geleverd aan de instandhouding van deze ambachtelijke traditie.

Heemkundekring Lorup e.V. | Stichting Frensenhoes

Dubbele tentoonstelling

Vanaf begin juni 2019 was er een duotentoonstelling van de Heemkundekring Lorup en de Stichting Het Frensenhoes.

Sinds 1922 organiseert de schietvereniging in Lorup als onderdeel van het schuttersfeest altijd een kinderoptocht met praalwagens. Naar aanleiding daarvan werd een reeks historische foto's van de stoet gepresenteerd, alsmede een voltooide praalwagen voor de optocht van 9 juni 2019.

Daarnaast werden, in de andere expositieruimte, houtdraaiwerken uit de Loruper Museumsdrechslerei tentoongesteld. Naast diverse meubelstukken waren er ook sierborden en kandelaars te zien, die afkomstig waren uit de voormalige houtdraaijerij Grummel-Jansen en van voormalige leerlingen van het traditionele bedrijf Drechslereien Pohlhaben en Wilmes.

Daarnaast leverde het Frensenhoes nog andere stukken en illustreerden verschillende bewerkingstechnieken.

Slot Clemenswerth

Slipjacht

Ieder jaar op de 4e zondag in september vormt slot Clemenswerth het feestelijke decor voor de traditionele slipjacht. Tijdens de Hubertusmis, in de openlucht, wordt de dag voor mens en dier ingeluid. De prachtig uitgedoste ruiters en hun statige paarden volgen de Cappenbergse jachthonden en zetten hun jacht over de Hümmling in. De bezoekers krijgen, tot de jachthoorns de terugkeer van de jachtpartij aankondigden, een gevarieerd programma aangeboden. Kinderen kunnen zich uitleven op een stokpaardjesparcours en ponyritjes maken of creatief bezig zijn aan de knutseltafel.

Ook het kunstwerk "Die Clemenswerther Flüsterer" van Loes Heebink, die op het slotterrein werd tentoongesteld, had als thema 'de jacht'.

Slot Clemenswerth

Valkeniersdag

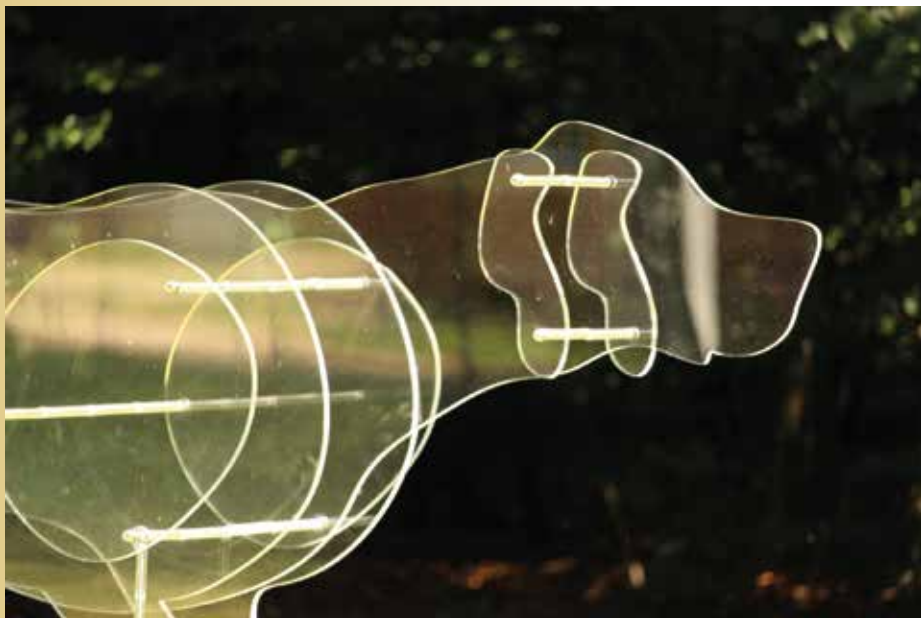

September, de maand van de jacht, werd ingeluid met de valkeniersdag op slot Clemenswerth. Tijdens de indrukwekkende vliegdemostratie konden de bezoekers van dichtbij meemaken hoe de majestueuze dieren opstegen en hun rondjes cirkelden in het decor van het slot. De show werd opgevoerd door een professionele valkenier met dieren die speciaal voor dergelijke evenementen zijn afgericht. Daarnaast presenteerden een twaalfstal valkeniers hun vogels en nodigden bezoekers uit om te praten over hun werk en de unieke eigenschappen van de dieren.

Grenscultuur ondersteunde de valkerij als onderdeel van de oude traditie op het jachtslot van keurvorst Clemens August. De valkerij komt ook terug in het kunstwerk "Die Clemenswerther Flüsterer" van de Nederlandse kunstenares Loes Heebink, die er in de zomer van 2019 te zien was.

Slot Clemenswerth

De “Clemenswerther Flüsterer”

De jacht heeft in het grensgebied een oude, ononderbroken traditie. De meest opvallende uiting van deze traditie is slot Clemenswerth in Sögel, het jachtslot van keurvorst Clemens August, dat in 1747 werd voltooid.

Het kunstwerk “De Clemenswerther Flüsterer” van de Nederlandse kunstenaar Loes Heebink laat het jachtthema op een nieuwe, artistieke manier zien. In samenwerking met de geluidsontwerper Marinus Groen is een kunstinstallatie gecreëerd die de klassieke jachtdieren hond, paard en

valk aan de bezoekers toont. De dieren zijn gemaakt van transparant materiaal en produceren elk hun eigen geluid. De vormen van de dieren en hun geluiden zijn fijn en rustig, zodat ze opgaan in de omgeving. Je moet je zintuigen ervoor openstellen om ze te zien en hun boodschap te horen.

Het kunstwerk geeft op prachtige wijze gestalte aan het thema van het immaterieel cultureel erfgoed doordat het de toeschouwer en luisteraar, ingebed in zijn omgeving, op een onopvallende manier aanspreekt.

De installatie was in september en oktober 2019 te zien op slot Clemenswerth en is vanaf het voorjaar van 2021 deel gaan uitmaken van de beeldtuin in Havixhorst (NL).

Klompes zonder grenzen

Klompes zijn wereldwijd het symbool voor Nederland, met name voor de provincie Noord-Holland. Zij waren ook verspreid in andere delen van Nederland, maar ook in Noordwest-Duitsland, België, Noord-Frankrijk en de overige Europese landen en zelfs ook in enkele overzeese gebieden.

Het "Internationale Klompenmuseum" laat de geschiedenis zien van klompes en hun productie over de hele wereld. Het museum is niet gevestigd in Amsterdam, Alkmaar of een ander toeristisch bolwerk, maar in het rustige dorpje Eelde, in de provincie Drenthe. Op basis van een particulier klompenmuseum heeft een actieve museumvereniging door de aankoop van belangrijke internationale klompenverzamelingen en verdere verwervingen een unieke collectie klompes verzameld. Daarnaast beschikken zij ook over gereedschappen en machines voor de klompesmakerij.

In het kader van het project "Grenscultuur" kwam het Emslandmuseum Lingen in contact met het klompenmuseum en vond een intensieve uitwisseling plaats over de vervaardiging, het gebruik en de presentatie van klompes en klompesmakerskunst in musea en op tentoonstellingen.

Voor het Emslandmuseum Lingen heeft museoloog Rebekka Klein een inventarisatie gemaakt van de klompesmakerijen in de regio. De meeste klompesmakerijen in deze streek zijn in de jaren 60 gesloten wegens gebrek aan belangstelling. De laatste professionele klompesmakers zijn inmiddels allemaal overleden. Hun traditie leeft echter voort in de regio door de gereedschappen en machines die zijn overgedragen aan de streekmusea en erfgoedhuizen. In de loop van haar onderzoek heeft mevrouw Klein alle museale klompes-

makerijen bezocht en gedocumenteerd. Ook de werkplaatsen in het Veenpark in Barger-Compascuum en het Museum in Eelde. Die laatste heeft grotendeels in Duitsland gemaakte machines staan, met name van de machinefabriek Jürgens in Emsdetten, Münsterland. Aan de hand van de vakbibliotheek en de stukken in het klompenmuseum, konden de fundamentele ontwikkelingsfasen worden nagegaan; van de zuiver ambachtelijke productie met het eenvoudigste gereedschap tot de machinale massaproductie met kopieermachines. Dit proces voltrok zich binnen enkele decennia in de periode van de Eerste Wereldoorlog tot de jaren vijftig. Binnen 50 jaar was een landelijk, wijdverspreide productieve bedrijfstak met talrijke werknemers een uitstervend ambacht geworden.

Klompes waren niet alleen goedkoop schoeisel, maar ook een stukje sociale geschiedenis. In dat opzicht is het motto van het klompenmuseum Eelde:

"Als je denkt alles te weten over klompes, kom dan eerst even bij ons langs!"

Schapenfokkerij (Huis- en boerderijdierendag)

Op 27 en 28 juni 2019 vond in Uelsen voor de 11e keer de huis- en boerderijdierendag plaats. Door middel van "Grenscultuur" werd het programma op 28 juni uitgebreid en ook oude handwerktechnieken getoond. Daarnaast kwamen ongeveer 20 schapenfokkers uit Nederland. Zij kwamen bijeen voor informele gesprekken, namen deel aan veilingen en de keuring van de beste fokrammen die voor de 25e keer in Uelsen plaatsvond. Doel van het evenement is het publiek bewuster te maken van de schapenhouderij als een cultuuroed.

De Oostmolen van Gildehaus | Molenstichting Drenthe

Het ambacht van molenaars

De Oostmolen van Gildehaus werd in 1749/1750 gebouwd van Bentheimer zandsteen. In de loop van zijn bewogen geschiedenis werd de molen meermaals met volledige sloop bedreigd. Uiteindelijk werd hij daarvan gered. Amateurmolenaars van de VVV Gildehaus houden de molen sinds 1986 in bedrijf. In de zomer wordt brood gebakken en verkocht in de oude steenoven van het naastgelegen bakhuis. In 2018 werden, ondersteunt door "Grenscultuur" de Molendag en het bijbehorende programma mede mogelijk gemaakt door de deelname van ambachtslieden uit andere traditionele ambachten, zoals mandenvlechters en smeden. Sinds 2019 is ook de Molenstichting Drenthe bij het programma betrokken.

Grenscultuur en scholen

"Grenscultuur"-medewerkers hebben een themaweek "cultureel erfgoed en culturele vorming" ontwikkeld voor scholen in de regio. De themaweek bestaat uit verschillende lesmodules over cultureel erfgoed en tradities in het grensgebied van Nederland/Duitsland. In overleg met de scholen werden de lesdagen voor groep 8 op maat gemaakt. Voor de leerkrachten werd het lesmateriaal digitaal beschikbaar gesteld, waarbij een deel van het werkmateriaal flexibel kon worden aangepast aan hun individuele behoeften.

Het project stelde de leerlingen in staat om het cultureel erfgoed aan beide zijden van de grens te leren kennen en het op een onbevooroordeelde manier met elkaar te vergelijken.

Het bezoek aan een culturele instelling aan de andere kant van de grens was bedoeld om de leerlingen ter plaatse nieuwe indrukken te laten opdoen.

In de zomer van 2019 bezochten de deelnemende Duitse groepen het Stedelijk Museum Coevorden met zijn rijke cultuurschat aan historische voorwerpen en tradities, maar ook hetgeen deze voor het heden leren.

Wij hopen dat ons project heeft bijgedragen aan de verbetering van de grensoverschrijdende uitwisseling tussen scholen in de regio.

Innovatielabs

Hoe kunnen we een breder publiek voor cultureel erfgoed enthousiasmeren? Hoe kunnen we vooral jongeren bereiken met dit onderwerp? Hoe kunnen wij onszelf beter presenteren en ons aanbod nog beter communiceren? De deelnemers van Grenscultuur konden deze en soortgelijke vragen in diverse innovatielabs (denktanks) bespreken en gezamenlijk uitwerken.

Tijdens een viertal workshops kwamen talrijke deelnemers uit het Emsland, het Grafschaft Bentheim en de provincie Drenthe bijeen om ideeën uit te wisselen en aan gezamenlijke strategieën te werken. Het eerste innovatielab,

de Landschapsdag 2018 in Lingen, was gericht op de introductie van het thema "immaterieel cultureel erfgoed" en de wijze waarop daarover kan worden gecommuniceerd. In het daaropvolgende jaar kwamen de projectdeelnemers bijeen voor verdere workshops in Nordhorn, Emmen en Sögel. De thema's *productinnovatie*, *marketing* en *cultuureducatie* stonden op de agenda.

Een belangrijke bijkomstigheid van alle evenementen was natuurlijk de netwerkvorming en de gedachtewisseling tussen de Duitse en Nederlandse deelnemers.

EU-Project "Grenskultuur"

Bilderwald – Beeldenbos

De tentoonstelling Bilderwald/Beeldenbos is de belichaming van het Grenskultuurproject. Hier worden de kern-doelstellingen en de inhoud van het project op een artistieke manier gerealiseerd door kunst en cultureel erfgoed, verleden en moderniteit, het materiële en het immateriële met elkaar in verband te brengen.

De berkenstammen vertegenwoordigen een authentieke, inheemse en natuurlijke hulpbron die, gecombineerd met moderne technologie, aspecten samenbrengt die het culturele erfgoed als het ware in het hier en nu brengt. Op de stammen zijn verlichte kubussen gemonteerd, die met behulp van "augmented reality" kunstwerken tonen die betrekking hebben op afzonderlijke thema's van het immaterieel cultureel erfgoed. De kunstwerken zijn ook "immaterieel" op zich, aangezien ze alleen zichtbaar worden door het gebruik van nieuwe technologie en een app. Zij zijn dus in zekere zin aanwezig en toch niet zichtbaar, net zoals het immaterieel cultureel erfgoed zelf.

De tentoonstelling is tot stand gekomen door de samenwerking van verschillende kunstenaars uit het Emsland en Drenthe. Gejan Stol, Raymond van Es en Sina Barkmann ontwierpen de kunstwerken in de virtuele ruimte van de Digital Art Factory in Assen. Ansgar Silies en Remco de Kluzenaar hielpen bij de bouw van de constructie.

Bilderwald/Beeldenbos biedt dus de mogelijkheid om het regionale culturele erfgoed op een geheel nieuwe manier te bekijken. De constructie is opgezet als een mobiel kunstwerk dat op verschillende locaties in de regio te zien is en zal zijn.

ASSEN

LINGEN

Artiest Gejan Stol

LATHEN

MESSINGEN

Artiest Sina Barkmann

